

Gyulai Éva

Az Észak-magyarországi régió épített öröksége

A kulturális és szellemi örökséghez szorosan kapcsolódik az „ingatlanok öröksége”, vagyis az épített környezet, amely az épületek, építmények mellett az összefüggő településrészeket, történeti kerteket, temetőket, épületmaradványokat, romterületeket is magában foglalja. Ezek egy része műemléki védetség alatt is állhat, más részük tudományos kutatás, szakvélemény alapján meghatározott történeti, kulturális, építészeti értéke alapján sorolható a nemzeti vagy helyi – megóvando – épített örökséghez.

Kulcsszavak: építészet, épített örökség, barokk, reneszánsz

JEL-kód: R23

<https://doi.org/10.32976/stratfuz.2020.21>

Épített örökség

Az épített örökség sajátos, főként a falvak, kisvárosok falu- és városképére, épületvagyonára jellemző, ugyanakkor eltűnőben lévő része a népi építészet. A 19. második felétől, a 20. század elejétől fennmaradt ún. parasztházak építészeti jellemzői, hasonlóan a paraszti kultúra tárgyvilágához és folklórához, néprajzi tájegységenként, egyes esetekben kistájanként változnak. A népi építészet megmaradt emlékeinek javát – főként korábban – gyakran vették műemléki védelem alá, így az örökségvédelem törvényi szabályozása vonatkozik rájuk. Régiókban ugyan, a balassagyarmati „Palóc fundust” kivéve, nincsen szabadtéri néprajzi múzeum, de egy egész népi építészetéről nevezetes nógrádi község: Hollókő került fel az UNESCO kulturális világörökségi listájára, és Magyarországon is fontos komplex építészeti örökségként kezelik. Egyes falvak egységes, archaikus néprajzi arculatot képviselő utcarészletei mellett a népi építészet helyi emlékeit tájházakkal ápolják, a „Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum” irányítása alatt pedig évtizedek óta folyik a kutatás a „Népi Építészeti Archívum” keretében, amelynek dokumentációja a megyék központi múzeumaiban bárkinek kutatható.

A középkor építészeti öröksége

Földvárak

Az épített örökség legrégebbi objektumait a köznyelv földváraknak nevezi, ezek jó részét már évszázadok óta visszavette a természet, a legtöbbet erdők borítják, és váranként jószerével láthatatlanok. Nem is várak ugyanis, ha a várakat kőépítménynek tekintjük, hanem eredetileg fa-föld szerkezetű, hatalmas körülárkolt sáncok, kezdetleges erődítmények, különböző méretű platókkal, amelyeken a népesség élt, lakott és működött. A legkorábbi ilyen sáncvárat vagy erődített telepeket a bronzkorban, különösen a Kr. e. II. és I. évezredre tehető középső és kései bronzkorban hozták létre a különböző régészeti kultúrákhoz tartozó, írásbeliséggel még nem rendelkező népességek. Észak-Magyarország különösen gazdag az ilyen, ma már földvárakként ismert bronzkori erődített településekben, a Bükk hegység alacsonyabb részein és a Bükkalján számos bronzkori telepet azonosítottak. Ezeket későbbi földrajzi nevükön ismerjük, sokat a helybeliek ma is várnak hívnak, ilyen volt a tardi Tatár-domb, a novaji Földvár, a maklári Baglyas, a Kelemen széke vagy Töröksánc Szilvásvár mellett, a dédestapolcsányi Verepce-tető, a bükkzsenterzsébeti Nagy-kő, Miskolc-Tapolcán a fürdő mellett a Várhegy, Sály határában a Latorvár, Cserépfalu mellett a Mész-tető, Felsőtárkány fölött a Várhegy, Bükkzsércen a Hódos-tető. Az egymáshoz közeli sáncváratokat egy időben is lakhatták, így lakosaik között bizonyos összetartozást, szövetséget feltételezhetünk. A földvárakat évszázadok óta kutatják, sőt rabolják

amatőrök, módszeres régészeti feltárásuk már a 19. században megkezdődött, a bronzkori és későbbi leletek múzeumokba kerültek, egyes várakat azonban csak felmérték, hogy térképre kerülhessenek.

A régészet az őskori telepeket „tell” néven is ismeri, Heves megyében ilyen Mátraszőlősen a Kerekbükk nevű késő bronzkori erődített telep, további bronzkori erődített telepek: Mátraszentimrén az Óvár, Apcon a Somlyó, Gyöngyöspatán a Várhegy, a szihalmi Földvár vagy Árpád-vár, az abasári Hajnács-kő. Nógrádban a nagybátonyi Orosz Mátyás-sziklája (vára), a közeli Sebestyénvár, Szuhán a Galyavár és Várberc nevű telepek, Szügy mellett a későbbi korokban is lakott Leányhegy, Szandán a Bolha-hegy, a bátonyterenyi Kisterenye-Hársas, Szécsény-Benczúrfalván a Major-hegy, Salgótarjánban a Pécskő-szikla. Zemplénben bronzkori sáncvár volt a hernádbüdi Vár és a felsődobszai földvár, a történeti Abaújban az alsóvadászi Várdomb és az abaújszántói bronzkori földvár; Borsodban a borsodnádasi Vajdavár és a borsodivánkai Nagyhalom.

A bronzkori sáncvárak egy részét később, így a vaskorban (Kr. e. I. évezred) is használták, némelyiket még a középkorban is, így Mátraszentimrén az Óvárat, vagy Sály mellett a Lator-várat. A Bükkszentlászlón magasodó, meredek hegyoldalakkal határolt Nagysánc nevű bronzkori telepen a Kr. e. 100 körül már kelták élnek, telepüket *oppidumnak*, azaz magas szintű településformának tartja a tudomány, a kelták pénzverő műhelyt is berendeztek itt.

A földváraknak nevezett gerendaszerű sáncok erősségei következő nagy korszaka a honfoglalás-kor. Észak-Magyarország épített öröksége több egykori nemzetségfői, ispáni-ispánsági földvárról, később megyeközpontokról is nevezetes. Abaúj-vár Aba Sámuel király idején (1041–1044) épült ki fontos fa-föld szerkezetű erősséggé, de már a honfoglalás idején is erődített központként használták, és a Szent István által létrehozott megyerendszerben a hatalmas Hevesújvár nevű, a későbbi Abaújt és Hevest is magában foglaló megye központja lett, történeti értéke miatt nemzeti történelmünknek is fontos helyszíne és öröksége. Régészeti feltárását az 1970-es években végezték el, de turisztikai látványossággént való kiépítése még nem történt meg. Látogatható viszont a magyar történelem korai szakaszának egyik legfontosabb objektuma, az Edelényhez tartozó, a későbbi vármegyének is nevet adó borsodi földvár. A honfoglalás-kori faszerű szerkezetű sáncvárat a Bódva folyó partján lévő magaslatra építették, a régészeti ásatások során lakóházakat is azonosítottak, illetve a magyar történelem legkorábbi kőépületei közé tartozó 11. századi, félköríves szentélyzáródású esperesi templom és a mellette álló nagyméretű ház kőalapjait is feltárták és konzerválták, így a látogatóknak is megismerhetővé tették.

A nógrádi és honti ispánsági várak már kevésbé azonosíthatók, a mai Nógrád község területén felépült vár az újkorig használatban volt, így csak feltételezhető, hogy a honfoglalást követően itt is favázas szerkezetű földvárat építettek. A vármegyének nevet adó Honton (ma: Nógrád megye) feltárt honti vár bizonyosan 10–11. századi eredetű, egykor sáncvár lehetett, amelyet a régészeti kutatások a nemzetségfői vár és a kora középkori vár közötti átmeneti típusként értékelnek. Megmaradt viszont a Gyöngyöspata melletti Várhegyen az Anonymus által említett Pata vezér mint nemzetségfő 10. század közepén épített földvára, amely az egri püspökséghez tartozó patai főesperességnek is székhelye volt, a főesperesség 11. században épült, eredetileg egyenes szentélyzáródású, majd bővítése után félköríves szentéllyel épült Szent Péter-templomának alapfalait a régészeti feltárás után konzerválták, így a borsodi várhoz és esperesi templomhoz hasonlóan, turisztikai látványosság. A földvárak nemcsak korai történelmünk egyedülálló emlékei, hanem a honfoglalás-kori építőmesterség, „mérnöki” technika nagyszerű, építészeti örökségünket képező teljesítményei is.

Árpád-kor: kővárak, templomok

A kőépületek az Árpád-korban jelennek meg Észak-Magyarországon, tekintve, hogy a római időkben az ún. *Barbaricum*hoz tartozott, vagyis kívül esett a Római Birodalom területén, és a honfoglalás előtt az itt élő népek, a népvándorlás etnikumai később sem építkeztek kőből. A várépítés királyi kiváltsághoz kötődött, kővárakat nagy számban a tatárjárás után kezdtek építeni,

de legrégebbi kőváraink elpusztultak, vagy a későbbi használat során jelentősen átépítették őket. Így a nagyszámú váráról nevezetes Nógrád megyében sem maradt fenn Árpád-kori várépület. A török időben végvárrá alakított nógrádi várnak, amely a 13. század végéig királyi erősség volt, kora középkori részei sem láthatók már, a vár és a település, illetve a megye egyébként a szláv újvár (= novigrad) szóból származik. A Salgótarján melletti Baglyas-kő nevű sziklán semmi nem maradt a kora középkori nemzetségi várból, Salgó vára és a ma Szlovákiához tartozó Somoskő is a 13. században épült, de romjaik később építési periódusokat őriznek, akárcsak a hollókői vár omladéka, kivéve az ún. öregtorony nevű épületet, amelynek alsó részét még az 1280-as években rakták. A török korban nevezetessé vált Drégely vára is a tatárjárás után épült, akárcsak a bujái vár, amelyet szintén elfoglalt majd a török, romjaik későbbi építési periódusokból valók.

A Heves megyei siroki vár 13. századi építését is csak régészeti emlékek igazolják. Észak-Magyarország legfontosabb kora középkori kővára az 1009-ben már bizonyos létezett egri püspökség székhelye volt. Az egri püspökvár, hasonlóan több Árpád-kori kővárhoz, a későbbi jelentős átépítések, a végvári funkció, a török uralom alatti pusztulás miatt csak nyomokban őrizte meg korai építésének emlékeit, történelmi értéke miatt azonban jelentős középkori kulturális örökségnek tekinthető. A Borsod megyei Diósgyőr Árpád-kori nemzetségi vára is elenyészett, amikor, már királyi birtokként, gótikus várat építettek rá. A Bükk két másik egykori vára, Cserép és Dédes is 13. századi eredetű.

Az egykori Abaúj vármegyében Amadé nádor építette a Göncköz közeli várat a 13. század második felében egy 600 méteres hegyen, és csak a 14. század végéig használták, így az erdő által benőtt romjai, köztük az egykori lakótorony maradványai, minden bizonnyal Árpád-kori kőveket is őriznek. Hasonlóan rövid életű volt Heves megyében a Mátrafüred közelében a 12. század végén emelt Bene-vár, amelynek maradványait az 1980-as években tárták fel a régészek. A történeti Abaújban két közeli vár, Boldogkő és Regéc ugyancsak 13. századi eredetű, a boldogkői vár ún. öregtornya ebből az időből való, Regécen azonban csak a későbbi idők építkezései maradtak meg. A zempléni Hegyköz nevezetessége, a füzéri vár első építési periódusa feltehetően még a tatárjárás előtti időre esik, 1264-ben már oklevél említi. A vár 13 hegyközi faluból álló uradalom központja volt. A várak építetőik, a kora középkori nagyurak rezidenciái voltak, egyben védelmet nyújtó erősségek és birtokközpontok, a hozzájuk tartozó uradalmak is a várak nevét viselte.

Az Árpád-kori építészetnek a várakhoz hasonló kiemelkedő értékű objektumai voltak a kolostorok, ezek egy része azonban még középkorban elnéptelenedett, nagyobb részük a 16. század közepétől veszítette el szerzeteseit és ezzel együtt funkcióját, egy részüket később átépítették, több helyen csak templomukat használták tovább plébániatemplomként, de sok teljesen elpusztult. Így középkori rendház nem maradt fenn eredeti formájában, a kolostorok egy részének csak faragott kőveit, feltárt alaprajzát ismerjük, mint az Árpád-kori alapítású pásztói cisztercita kolostor vagy a miskolc-tapolcai és a hozzá közeli boldvai bencés apátság régészek által konzervált romjait. Ugyancsak az alapfalait tárták fel a telkibányai román kori Alexandriai Szent Katalin-templomnak és ispotálynak, az ispotályos egyház templomát modern kori technikával rekonstruálták is.

Fennmaradt viszont – régióink egyetemes építészettörténeti viszonylatban is kiemelkedő történeti, építészeti és spirituális emlékeként – számos Árpád-kori templom, amelyek a későbbi átépítés, vallásváltás, viszontagság után is megőrizték eredeti kora középkori formájukat. A legkorábbi szakrális építészeti emlékek között Észak-Magyarországon is feltűnnek a rotundák, azaz apró körtemplomok, egy 11. században épült rotunda maradványait tárták fel és konzerválták az Abasár melletti Bolt-tetőn, mint Aba Sámuel nemzetségfői központjának építészeti emlékét. A 10 m átmérőjű kis körtemplomot a 12–13. században több mint duplájára bővítették. A nógrádi Herencsény plébániatemplomának szentélye eredetileg 13. századi rotunda volt. A borsodi Szalonna középkori rotundájának csak egy része maradt meg szentélyként, amikor a 12–13. században kibővítették, de többszörös átépítésével, freskóival is a román stílus egyik legszebb észak-magyarországi emléke. A tapolcai bencés apátság templomát is egy 11. századi rotundához építették, a régészeti feltárás igazolta, hogy a kis körtemplomot később temetőkápolnává

alakítottak ki. A királyi birtoklású középkori Sárospatakon is állt egy rotunda, amelynek alapfalait a Vártemplom mellett tárták fel. A boldvai bencés apátságnál is kiástak egy kora középkori apró körtemplom alapjait. Az észak-borsodi Kissikátor középkori eredetű rotundájának alapjaira 1746-ban újabb körtemplomot építettek, így ez a rekonstrukció az egyetlen, amely a középkori formát mutatja.

Észak-Magyarország számos kiemelkedő, a román stílust és korai gótikát képviselő temploma közül feltétlenül kiemelendő a zempléni Bodroghöz falujában, Karcsán álló, a 16. század óta református templom. A 12. században vörös trachit kőből épült rotundát még az Árpád-korban kibővítettek, az így létrejött háromhajós román stílusú templom pillérfőit magas színvonalú faragványokkal díszítették, konzolokkal tagolt nyugati kapuzatán vakárkádós oromzat, bélietes kapu, a konzolokon faragott figurális díszítés. A templom díszei itáliai és francia hatást mutatnak, feltehetően a 12. századi birtokosok és kegyurak, a johannita lovagok mint építtetők hatását mutató.

Magyarország egyik legrégebbi temploma és a román építészet egyedülálló, ornamentikájában nyugati és korabeli magyarországi templomokhoz egyaránt kötődő emléke a hevesi Tarnaszentmárián épült a 12. század első harmadában Szűz Mária tiszteletére, kriptája, belső elrendezése fejedelmi kegyurakra utal. Alttemploma fejedelmi kriptát rejt, talán Ába Sámuel ideiglenes nyughelye volt. Hasonlóan korai és az Árpád-kori román építészet kimagasló emléke az Ába nemzetség feldebrői Szent Márton-temploma, amelynek centrális alaprajza keleti (bizánci) hatást mutat. Az egykori bélháromkúti ciszterci apátság templomát Bélapátfalván a francia ciszterciták építészetének elvei szerint kezdték építeni a 13. században, a szürke és vörös kváderkövek váltakozó sávjából épült homlokzatán rózsablakkal. A hevesi Bükszentmárton falusi templomát a 12. században alapították, szabálytalan alakú, sokszögű szentély és külső falának faragott koronapárkánya ezer évvel ezelőtti építészetünk emléke. Váraszó Szent Péter és Pálról elnevezett temploma is állt már a tatárjárás előtt, ekkor készültek félköríves apszisának külső faragott kódíszei. A műemléki helyreállítás a templom számos román stílusú részletét feltárta. Abaújban Árpád-kori eredetű és a romanika stílusjegyeit viseli a vizsolyi református templom, amelyet még a tatárjárás előtt alapítottak, majd többször is bővítettek, illetve az 1200 körül már állt felsőregmeci templom.

A gazdag középkori építészeti örökséggel rendelkező Nógrád egyik legkorábbi temploma a 13–14. századi freskóiról is nevezetes maconkai (ma: Bátorfaterenye) Árpád-kori Szent István király-templom. Csesztve 13. században alapított plébániatemplomának hajója még őriz Árpád-kor részleteket. Egyházasdengeleg Szent István király-plébániatemploma is korai építészeti emlék, a 11–12. század fordulóján alapíthatták, majd a 14. században bővítették, Árpád-kori épületrésze téglából épült, téglapadlózattal, északi homlokzatán fogazott téglapárkánnyal.

Az Árpád-korban különleges építészeti megoldásokat is alkalmaztak a templomoknál, így a történeti Torna vármegye déli részén, Tornaszentandrásan a magyarországi középkori templomépítészetben egyedülálló módon ikerszentélyes templom épült a 12. században, a kisméretű hajóhoz egyszerre két alacsonyabb, félköríves szentélyt csatlakoztattak, amelyeket összemetsződő félkupolákkal zártak le, az apró templom ikerszentélyes formája németországi, meráni(?) hatást mutat. Nincs párhuzama a Borsod megyei Rakacszend Árpád-kori templomépítésének sem, hiszen a 12. században patkóíves szentéllyel épült kis Szűz Mária-egyházat a 13. században úgy bővítették, hogy meghagyták az eredeti kis templomot, és mellé délről egy nagyobbat emeltek, egyenes szentélyzáródással, majd a két épületet egy átjáróval összenyitották; tekintettel a korai bővítésre, mindkét épület a román stílust követi.

Kései középkor, gótika

A 14–15. század az Árpád-kori várak, templomok korai, majd kései gótikus stílusú átépítésének korszaka, de új épületek is születtek, így Észak-Magyarországnak a nemzeti történelemben is fontos szerepet játszott királyi központja, a diósgyőri vár. A korábban romként helyreállított, majd az utóbbi időben vitatott műemléki szempontok szerint helyreállított négy saroktoronyos királyi

rezidencia a 14. században épült, és rokonságot mutat a zólyomi és pozsonyi vár gótikus építészeti stílusával. A Bükk lábánál épült monumentális épületkomplexum belsővárával, kétszintes gótikus kápolnáival és várfalaival egyszerre hirdeti az Anjou-kori építőművészet kiválóságát és az európai középhatalomnak számító középkori Magyar Királyság politikai státusát. A régió több Árpád-kori várat átépítették a gótika korszakában, így Füžért a várban különállóan épült, kivételes szépségű gótikus kápolnáival, vagy az Árpád-kori eredetű körtemplomból és nemesi udvarházból kinövő, gótikus palotákkal, templomtoronnyal bővített kisházi várat, amelynek emblematikus épületrésze, a felül nyolcszögletű formájú gótikus templomtorony máig fennmaradt. A siroki vár is a 14. században épült ki korábbi alapokon, igaz 16. századi átépítése, illetve pusztulása miatt már nehezen azonosíthatók a gótikus korszak elemei. Az 1300 körül építeni kezdett regéci vár több építési periódusban bővült, előbb a Felsővár készült el, majd az Alsóvár, amelyhez a 15. század végén gótikus palotaszárnyat emeltek. A műemléki feltárás több gótikus építészeti részletet, kötődéseket azonosított.

A 14–15. században új templomok is épültek, mint a kora gótika gyöngyszeme, a 14. század végén alapított nógrádsápi Kisboldogasszony-templom, vagy a szintén Nógrádban található cserhátsurányi plébániatemplom, amelyet kegýura, Csór Tamás királyi főajtónálló építtetett 1344-ben. Az egyhajós templom poligonális szentélyével, gótikus kőbordázatával, csúcsíves bejáratával a korai gótika, a 16. század legelején hozzáépült nyolcszögű, támpilléres tornyával, a torony déli oldalához ragasztott lépcsőtornyával a kései gótika kivételes értékű építészeti öröksége. A nógrádi Herencsény melletti pusztán, egy 19. századi magtárépületből állították helyre a Haraszi-pusztai („török”) egykori plébániatemplomot, amely a 14. században épült. A rét közepén, földút végében álló kis templom torony nélküli hajójával és a szintén téglalap alaprajzú, de keskenyebb egyenes záródású szentélyével megkapó képviselője régióink részben elpusztult középkori falusi egyházainak. Alsópetény torony nélküli temploma a 15. században épült Szent István tiszteletére, szentélyét és sekrestyéjét még az eredeti gótikus boltozat fedi. Egyházasgerge plébániatemplomának hajója a 14. század legelejéről való, szentélyét pedig a 15. században építették hozzá csúcsíves ablakokkal, dongaboltozattal. Különleges emléke a gótikus templomépítészetnek a nógrádi Tar plébániatemplomának szentélye. Az Árpád-kori eredetű Szent Mihály-templomot a 14. század végén a kegýúr, Tar Lőrinc gótikus stílusban építette át és bővítette ki, majd az átépített szentélyfejet két oldalról két félköríves alaprajzú, negyedkupolás karéjjal még a gótika korában kibővítették, így az új szentély igen ritka lóhereformát kapott.

A gótikus építészet monumentális vonulatát, a „katedrális-építészetet” az egyetlen gótikus katedrális, az egri képviselhette, amelyet a korábbi román stílusú épület átépítésével emeltek és bővítettek tovább a 14–15. században, legutóbb I. Mátyás korában, késő gótikus formában, a török időkben azonban elpusztult. Alapfalait viszont feltárták az egri várban, sőt közelében az egykori gótikus, majd a 16. században reneszánsz elemekkel bővült püspöki palotát is újjáépítették keresztboltozatos, kőárkádos folyosójával, a gótikus ablakok és ajtók rekonstrukciójával.

Észak-Magyarország késő középkori mezővárosai jelentős befogadó képességű és impozáns gótikus templomokká alakították plébániaegházukat. Borsod és Abaúj vidékén több egymáshoz közeli templom is a kései gótikában nyerte el ma is látható tömegét és belső építészeti elemeit, így hálóboltozatát, mérműves ablakait. A miskolci, Árpád-kori eredetű Szent István király-plébániatemplomot (ma Avasi református templom) többször is átépítették, így nyerte el gótikus csarnoktemplom-formáját, boltozata, tornya azonban 1544-ben leomlott. A sajószentpéteri és a szikszói református templom is a 15. századi gótikát képviseli, akárcsak a Hegyalja középkori eredetű templomai: Tolcsva, Olaszliszka, Szerencs, Sárospatak. Pásztó mezőváros Árpád-kori Szent Lőrinc-templomát is a 15. században bővítették, ekkor kapta gótikus formáját, déli oldalához gótikus előcsarnokot és oldalkápolnát építettek hozzá, szentélye sugárboltozatos, kápolnája keresztboltozatos lett. Ugyancsak a 15. század második felében alakították át impozáns gótikus csarnoktemplommá a gyöngyösi Szent Bertalan-egházat, amely így a vidék legnagyobb temploma lett.

A búcsújáról nevezetes Mátraverebély monumentális gótikus Nagyboldogasszony-templomát kegyura, Verebi Péter (†1403) erdélyi vajda építette az 1380-as években, a korábbi román kori templom elbontásával. Bár boltozata elpusztult, gótikus ülőfülkéinek maradványai ma is megvannak. A magyarországi gótika gyönyörű emléke a 14. század első felében épült szécsényi ferences templom sekrestyéje és a fölé épült terem (oratórium), amelyek a toronnyal együtt eredetileg elváltak a templomtól. A sekrestye gótikus csillagboltozatát a helyiség közepére állított nyolcszögű középpillér tartja, faragott zárókövei Szent Lászlót és Szent Katalint ábrázolják, gyámkövei és pillérfejezetei gazdagon faragottak, innen lépcső vezet fel az oratóriumba, amelyet szintén egyetlen középpillérre boltoztak. A templom, sőt a kolostor-épület is, megőrzött több 14. századi részletet. A 14. században épült gyöngyösi ferences templom külső megjelenése az eredeti gótikus formát hordozza, sekrestyéjét és a mellette emelt tornyot is ekkor emelték.

Észak-Magyarországon a várakon kívül nem maradtak fenn középkori világi épületek, ezért különösen értékes a pásztói iskolamester háza, amely iskolaként is szolgált, és műemléki helyreállítása után múzeum lett. Ugyancsak Nógrádban, a Tar község plébániatemplomával szembeni dombon áll egy középkori udvarház felmenő, ablakos fala, körülötte a régészek feltárták a „pokoljáró” Tari (Tar) Lőrinc (†1426 után) 15. század eleji emeletes udvarházának és a hozzá tartozó földszintes gazdasági épületnek az alapjait. A házat egykor palánkkal vették körbe, a palota helyiségeit gótikus háló-, illetve keresztboltozat fedte.

Hódoltság és reneszánsz

A kora újkor nemcsak új korstílussal jelent meg Észak-Magyarországon, hanem egy gyökeresen felfordult világgal is, hiszen a régió egy része oszmán uralom alá került, végvárvidék lett, más része sokszor létbizonytalanságban élte mindennapjait, kétfelé adózott, sőt vallását is megváltoztatta, új egyházi szervezetet alapított, s ezzel a vallásháborúk magvát is elvetette. Mindez az épített környezetben is óriási változásokat generált, ugyanakkor változatosságot, hiszen másként építkeztek az oszmán hódítók az elfoglalt várakban, másként a magyar végvárakban, amelyek modernizáláshoz idegen hadmérnökök készítették Bécsben a tervrajzokat, és máshogyan a mezővárosok reformációra áttért vagy éppen a katolicizmusnál megmaradt jobbágypolgárai. A főúri építkezésben is teret nyert a reneszánsz, amely középkori várak sötét helyiségei, palotatermei helyett már a kényelmes kastélyokat részesítette előnyben.

A török kornak nevezett másfél százados időszakból éppen a török építészeti emlékek hiányoznak, kivéve Eger nevezetes minaretjét, amely egykor az oszmánok által épített dzsámi mellett állt, illetve az egri török fürdők régészek által feltárt maradványait. Szécsény, Hatvan elfoglalása után a városok köépítményeit saját céljaikra fordították, Szécsényben a ferences templomot dzsáminá alakították át, a szentély déli falában ugyanis az 1976. évi műemléki feltárás során egy mihrábot, azaz imafülkét tártak fel, a sekrestye feletti terem falán talált török kori bekarcolások alapján a helyiség lakószoba lehetett.

Végvárak, bástyák

A 16. században az építészet legfontosabb területe a végvárak új rendszerű, a tűzfegyverek hadászati szempontjait is figyelembe vevő átépítése, illetve felépítése volt. Az oszmán hódítás ellen felállított végvári rendszert középkori eredetű, új funkciót nyert királyi és főúri várak alkották. Az északi végvári rendszer észak-magyarországi vonala Nógrádban: Szanda, Nógrád, Hatvan, Drégely, Szécsény, Buják, Hasznos (más néven: Cserteri-vár), Hollókő, Salgó, Somoskő, Gyarmat, Szécsény, Hevesben: Eger és Sirok, mint Eger legerősebb elővára, illetve a bükki Cserépvár és Szarvaskő, Borsodban Felső-Magyarország Szatmár mellett legfontosabb erőssége: Szendrő, illetve Ónod és a 17. század elejétől: Diósgyőr, Tornában: Szádvár, Gömörben: Putnok, Zemplénben: Tokaj. A várak hadászatiilag különböző jelentőséggel bírtak, így például Diósgyőrt, annak ellenére, hogy a rendek már 1618-ban leendő végvárként kérik megerősítését a királytól Somoskővel és Bujákkal együtt, 1622-ben pedig hivatalosan is véghelyként szerepel a törvényben,

nem lehet egy lapon említeni a legfontosabb 16. századi magyar végvárakkal: Eger, Szendrő, Tokaj. Nagy különbség van a rendszer nyugati és keleti erősségei között is, hiszen a végvári rendszer nógrádi várai 1544-ben, majd 1552-ben oszmán uralom alá kerülnek, majd 1593-ben ismét viasszaszerzi őket a királyi had, és egészen 1663-ig újra magyar királyi őrség szolgál bennük. A hevesi és bükki várakat, élükön Egerrel, csak 1596-ban veszíti el a Magyar Királyság, ettől keletre pedig, Szendrőtől Putnokig és Tokajig, a végvárak a török korban mindvégig a magyar király hatalma és irányítása alatt maradnak (kivéve az erdélyi fejedelem felső-magyarországi uralkodásának időszakát).

A végvári harcok és a sok helyen változó főhatalom, katonai igazgatás meghatározta a végvárak építészetét is, Egerben (1596-ig), Szendrőn, Tokajban, Putnokon, Ónodon a korban a legmodernebbnek számító olasz várépítészeti eljárásokkal, főként bástyák alkalmazásával építették át és tették védhetőbbé a középkori eredetű erősségeket. Egerben 1553 után olasz hadmérnökök (Alessandro da Vedano, Ottavio Baldigara) tervei alapján teljesen megújították és modernizálták a várat, Vedano dolgozott az ónodi végvár bástyákkal való korszerűsítésén is, de Sárospatakon és Füzeren is megbízták a várak modernizálásával, reneszánsz ízlésű átépítésével. A tokaji vár erődítésén is olasz építésszek dolgoztak, miután 1565-ben királyi fennhatóság alá került: Francesco del Pozzo, Ottavio és Giulio Baldigara, Cristodoro della Stella. A várak nagy része ekkor kapta ma is látható építészeti formáját, bár az erődítések egy részét a török háborúk követően, 1702-ben I. Lipót király parancsára lerombolták, így Sárospatak várfalait, illetve az egri végvár védművét is. Szendrőt, ahol az egykori Bebek-várból kiépített végvárhoz (Alsóvár) a város hegyén egy másik erődöt is felépített a császári hadászat (Felsővár), majd II. Rákóczi Ferenc fejedelem romboltatja le az általa vezetett szabadságharc kezdeti időszakában, ugyanez lett a sorsa Tokajnak is.

A végvárakról igen sok ábrázolás készült a török korban, egyrészt metszetek a török háborúk iránt élénken érdeklődő nyugat-európai közvéleménynek, másrészt hadmérnöki felmérések, tervek a bécsi katonai kormányzatnak. Talán magyarországi megrendelésre készült 1639-ben *Johann Ledentu* (1602–1654) bécsi udvari festő és hadmérnök lavírozott tusrajz-sorozata (Österreichische Nationalbibliothek, Bécs, ÖNB Cod. 8622), amelyben az észak-magyarországi végvárak közül az alábbiak szerepelnek, a fontosabbak több ábrázolással is: *Nouigradt* (Nógrád), *Pälläcko* (Drégelypalánk), *Gyarmath* (Balassagyarmat), *Putnock* (Putnok), *Sendre* (Szendrő), *Onots* (Ónod), *Tocken* (Tokaj), *Sädtwär* (Szádvár). Evlia Cselebi török utazó két ízben, 1663-ban és 1665-ben is beutazza az Oszmán Birodalomhoz tartozó magyarországi területeket, naplójában részletes leírást ad az (éppen) török uralom alatt álló nógrádi várakról (Hatvan, Fülek, Hollókő, Szécsény, Gyarmat, Buják), illetve Gyöngyös városáról és az egri török központról, de felkeresi kíséretével Szendrőt, mint felső-magyarországi magyar királyi végvárat is.

Reneszánsz

A 16–17. század a magyarországi reneszánsz korszaka az építészetben is, ha a legjellemzőbb épületeket keressük, ezeket a kastélyépítészetben találjuk meg. A kastélynak már elnevezése (latin *castellum* = váracska) is arra utal, hogy a hegyek ormára épült várak helyett lakhatásra, szórakozásra sokkal alkalmasabb várszerű, valamennyire erődített lakóépületekről van szó, amelyeknek elsődleges funkciója a főúri, nemesi család mindennapos tevékenysége és reprezentációja, mindez kellemes és kényelmes, a reneszánsz életérzést is kiszolgáló formában. Észak-Magyarországi legnevezetesebb, emblematikus várkastélyát Perényi Péter kezdte építeni Sárospatakon a 16. század közepén. Egyébként már apja, Perényi Imre is reneszánsz palotát épít 1520-ban az ónodi várban, az ónodi építkezéseket fia is folytatja az 1530-as évektől, a palota azonban elpusztult, csak reneszánsz kőfaragványai kerültek elő az ónodi vár régészeti feltárásánál.

Sárospatak a következő két évszázadban a reneszánsz főúri életvitel, kultúra legfőbb reprezentánsa és mintája lett, főként 17. századi urai, a Rákócziak folytán. A vár „Vörös torony” nevű, erődfalakkal körbevett lakótornya és a keleti várfalnál lévő, eredetileg földszintes, Perényi-

szárnynak nevezett palotáját Perényi Péter (†1542) és fia, Gábor (†1563) megrendelésére Alessandro Vedani itáliai építőmester tervezi meg. A palotaszárny és lakótorony művészi igénnyel faragott reneszánsz kandallói és ablakkeretei, a torony díszterme a fényűző reneszánsz életstílus kifejezői, a korabeli magyarországi művészet kiemelkedő reprezentánsai. A 17. században a Rákóczi család már a kései reneszánsz jegyében alakítja át külsőleg és belsőleg a várkastélyt, emeletet épít, törökországi falicsempékkel díszíti lakótermeit, és megalkotja a Lorántffy-szárnynak nevezett traktust, amely oszlopos-arkádós lépcsőjével és loggiájával a vár keleti szárnyát köti össze a Vörös toronnyal, egyben a magyarországi késő reneszánsz építészeti utolérhetetlen alkotása. A Rákócziak több várral, kastéllyal is rendelkeztek a régióban: az abaúji Felsővadász, Zemplénben Sárospatak mellett a középkori várak: Regéc és Szerencs, ezek reneszánsz és kora barokk építése (Felsővadász), illetve átépítése is hozzájuk kötődik.

A Perényiek kortársai, a nagyhatalmú és hatalmas vagyonokra szert tett Mágocsy és Alaghy család – hegyaljai szőlőket is birtokló – tagjai építik fel Sárospataktól nem messze, a bodrogi Pácinban reneszánsz ízlésű erődített – sarokbástyás falakkal körülvett, tömbszerű – kastélyukat, amely szinte változatlan formában maradt meg az évszázadok során, jelentősebb átalakítás nélkül őrzi a magyar reneszánsz építészeti örökségét. Tokaj-Hegyalján Golopon és Monokon épül erődyszerű, de már reneszánsz ízlésű kastély a 16. század végén. Míg Zemplén a Hódoltság területén kívül esik, a török háborúk és az oszmán hódítás vidékén, a nógrádi Cserhátsurányban is építeni kezdenek egy földszintes, saroktornyos kastélyt (későbbi nevén: Jánossy-kastély) a 17. század elején, amikor a vidéket a magyar királyi had visszahódította a törököktől. A kastély a későbbi átépítések ellenére ma is őrzi eredeti, kora újkori formáját: zárt tömbszerű épület négy sarkán tornyokkal. Ez a kora barokk kastélytípus a Felföldre jellemző, Cserhátsurány a legdélibb emléke. Ehhez a kastélytípushoz tartozik két további nógrádi nemesi lakóépület: a mohorai négy saroktornyos Vay-Zichy-kastély, illetve a kisterenyei (ma: Bátonyterenye) Gyürky-Solymossy-kastély is, amelyek korábbi, 17. századi épület átalakításával jöttek létre, saroktornyaikkal, tömbszerű kiképzésükkel. A Zemplén megyei Girincsen a Dőry-kastély 1730-ban épült ugyan, de négy saroktornyával, masszív épülettömbjével egy korábbi, régies ízlést tükröz.

Míg kastélyok születnek a reneszánsz jegyében, szakrális épületek csak átépítéssel nyernek reneszánsz részleteket, leginkább a török harcok és a rendi küzdelmek viszontagságai során leomlott templomtornyok pótlására. Az egyik legkorábbi reneszánsz épületet Miskolcon, az Avasi templom mellett húzzák fel 1553-ban, miután a török támadás miatt keletkezett tűzvészben a templom tornya elpusztult. A robosztus, támpilléres harangtorony felső részére fából készült arkádós, nyitott körfolyosót helyeztek, hasonló galéria készült a tolcsvai református templom tornyára is a 17. században, zsindeyes, hagymakupolás barokk sisakkal. Egy sárospataki fejedelmi rezidencia mellett uradalmi épületet a 17. század közepén a Rákócziak lakodalmas házzá alakítanak át, ezt adományozza II. Rákóczi Ferenc 1693-ban a Sárospatakra letelepedett trinitárius rend céljaira, amely késő reneszánsz, kora barokk stílusban templommá és kolostorrá formálja át (ma: „Múzsák Temploma” néven az MNM Rákóczi Múzeum kiállítóhelye). Sárospatakon az 1663-ban megjelenő jezsuiták is késő reneszánsz, kora barokk formában építik, bővítik rendházukat, ma is a 17. századi épülettömeg alkotja a sárospataki plébániát és a „Szent Erzsébet-házat”, 17. század végi faragványai is fennmaradtak. A sátoraljaújhelyi pálos rendházat reneszánsz homlokzattal és elemekkel újítják fel a 17. században, a középkori eredetű pálos templomon pedig kora barokk stílusban végzik a 17. századi renoválást, a mennyezetre reneszánsz ízlésű stukkók kerülnek. A korai barokk építészeti képviseli az I. Rákóczi Ferenc által 1675-ben alapított, a templom déli falához illesztett Szentháromság-kápolna is, amelynek alapja négyzetes, tömbje ovális, a kápolna belsejében nyolcszögű, a nyolcszöget képező oldalfalak a mennyezeten lanternában egyesülnek.

A 17. század elején a templomfelújításoknál jellemző a gótikához való visszanyúlás is, a gotizáló építészet emléke a gyöngyöspatai plébániatemplom, szentélyének 1610. évi felújításánál ugyanis a korábbi gótikus bordázatot állítja vissza az építőmester, minden bizonnyal a megrendelők, a gyöngyösi katolikus hívek kérésére.

A kései reneszánsz díszítőművészetének van egy műfaja, amely szorosan kötődik az építészethez és belsőépítészethez, ráadásul igen jellemző az észak-magyarországi – Heves, Gömör, Borsod, Zemplén megyei – templomok 17–18. századi felújítására, berendezésére: a fára (vastagra fűrészelt deszkalapokra) festett templomi mennyezetről és berendezésről van szó, közkeletű nevén a kazettás mennyezetről. A késő reneszánsz ízlést és motívumokat mutató kazettás mennyezetet általában ott készítették a 17–18. században, ahol a középkori gótikus templomok hálóboltozata beszakadt, megsemmisült a török időkben vagy később, így a puritán, dísztelen, fehérre meszelt falú protestáns templomok is díszes belső berendezéssel gazdagodtak, jóllehet a díszes mennyezet- és karzattábláknak nem volt különösebb liturgikus funkciójuk, csupán a templom funkcionális berendezésének díszítését szolgálták. Miskolc mezőváros gótikus csarnoktemplomának 1544-ben leégett boltozata helyett famennyezetet készítettek, legutóbb – díszítőfestés nélkül – a 18. század végén, ezzel együtt gazdagon díszített festett szószéket, padokat, fogast is elhelyeztek berendezésként. A legrégebbi festett mennyezet az észak-borsodi Szentsimon plébániatemplomában maradt fenn 1650-ből, 24 kazettáját Lévai István és Komáromi István festőasztalosok alkották. Több kora újkori templomi berendezést, a mennyezetborítással együtt, a 19–20. században leszereltek, így került a noszvaji református templom 17. század második felében készült, majd 1734-ban a miskolci festő-asztalos: Asztalos Imre által felújított és kiegészített gazdagon festett táblás mennyezetborítása múzeumba (DIV Képző- és Iparművészeti Gyűjtemény). A Zemplén vármegyében, Abaúj határán fekvő Megyaszó közel teljes, 1704-ben, illetve 1735-ben készült templomi berendezése hasonló módon muzeális gyűjtemény rész lett (HOM Történeti Tár). A mezőcsáti református templom egykori, az 1740-es években felszerelt festett berendezését az „Iparművészeti Múzeum” gyűjteményének adták el. A festett kazetták nagyobb része virágos, indás díszítésű, motívumaik szimmetrikusak, és teljesen kitöltik a négyzet alakú táblákat. A kevés számú figurális kazettát a legnépszerűbb állat- és növényábrázolások díszítik (almafa, egyszarvú mint Krisztus-szimbólum, kétfejű sas mint birodalmi jelkép, napkorong, hold), a hasonló templomi kazetták ikonográfiáját követve, részben középkori keresztény jelképeket felhasználva. A reneszánsz motívumkincs további 18. századi kazettás mennyezetben, festett karzaton jelenik meg: a borsodi Kissikátor, Borsod, Ózd, Rudabánya, Bánhorváti, Radostyán, az abaúji Pamlény, a zempléni Golop, a nógrádi Nádújfalu, a hevesi Átány, Eggerszalók református templomaiban.

Barokk, barokkizálás, klasszicizmus

Nem is a barokk, hanem a barokkizálás határozta meg a 18. és részben a 19. század elején keletkezett épített örökséget, a barokk jegyében átalakított, kisebb részben előzmény nélkül emelt templomok, kastélyok, megyeházák máig meghatározzák a régió városképét, faluképét. Nincsen olyan település, amelyen a barokk mint korstílus ne jelenne meg valamilyen formában, legtöbbször egyszerű, késő barokk egytornyú templom képében. A barokk mindenhol otthagya névjegyét a régióban a helyi templomok és/vagy kastélyok, kúriák okán. Bizonyos elemei már a paraszti épületeken, tehetős jobbágyságok, armalisták, egytelkes kisnemesek egyszerű házainak homlokzati kiképzésében is megjelentek. A barokk, főként a klasszicizmusba hajló késő barokk a mezővárosi építészetben is feltűnik, az emeletes polgárház, városi lakóház azonban még ritka, a mezővárosok sok tekintetben falusias utcaképpel, városképpel rendelkeznek. A barokk mint várostervezési, városrendezési stílus, módszer azonban csak a püspöki, majd érseki székhelyen, Egerben jelenik meg. Itt a 17. századtól újra működő, illetve újonnan alapított egyházi intézmények építkezésükkel, a püspökök pedig városfejlesztési céljaikkal igazi barokk várost alkottak meg a 18. században, emeletes palotákkal, gazdagon felszerelt barokk plébánia- és kolostortemplomokkal, a Közép-Európában is egyedülálló Líceummal, a megyeházával, kórházzal, és főként: a püspöki palotával és kertjeivel, háttérben – történelmi díszletként – az egykori püspökvárral. Az oszmán hatalom alatti pusztulás lehetővé tette, hogy a régi egri épületek helyett, vagy azokat teljesen átalakítva, a kereszténység győzelmét hirdető barokk püspökváros

jöjjön létre, amely máig az egyik leginkább koherens és komplex műemléki örökség Magyarországon.

A számtalan egri 18. századi építészeti emlék között a művészet- és építészettörténet egyértelműen kiemeli az 1770-es években épült minorita templomot különleges, ívesen hajló homlokzatával, a homlokzaton oszlopárokkal, két magas, párkányokkal tagolt tornyával, amely az egybeépült kolostorral együtt az Eger patak partján térképző elem is. Kéttornyú templommal épül meg a 18. század közepére a jezsuita (később ciszterci) templom is Egerben, mellette a gimnázium épületeit termekkel, rokokó homlokzattal látták el. Ugyancsak magas színvonalon tervezték és építették meg Mátraverebély-Szentkút búcsújáró helyén a bazilikát 1758–1763 között, illetve a gyöngyösi ferences kolostort a 18. század elején. Miskolcon új kolostort építenek kéttornyú templommal a minoriták a 18. század első harmadában. Régióink neves műemlékei a 18. század legvégén késő barokk stílusban épült mádi zsinagóga és a szintén késő barokk (copf) ízlésű tarcali zsidó templom, a műemléki helyreállítással ismét régi fényükben mutatkozó imaházak az egykori hegyaljai zsidóságnak szinte egyedüli spirituális és művészi emlékei, a temetőkön kívül.

Szintén emblematis a világi építészetben a magyarországi barokk egyik nevezetes, korai, 1715–1730 között épült arisztokrata rezidenciája, az edelényi (Borsod megye) L'Hullier–Coburg-kastély. Grandiózus tájépítészettel, francia kertjével és parkjával, mellékszárnnyaival, kastélykápolnáival és kerti kápolnáival eleganciában, művészi kvalitásban nincsen párja a régióban, így mintaként sem szolgálhatott a vidéken. Edelényhez igen közel, az abaúji Boldogkőváralján az érett barokk építészet stílusában a Péchy-Zichy grófi család épített hatalmas kastélyt az 1780-as években, de Abaúj további tájain több egyszerűbb emeletes kastély is születik a 18. század második felében. Egyedülálló üzleti vállalkozás volt a Kassa város, mint a forrói uradalom birtokosa által a kassai országút mellé épített és bérlőknek kiadott „Forrói Kakas Fogadó”, amelyhez hasonló emelt krasznokvajdai birtokán a Szent-Imrey család katolikus ága családi kastélynak, illetve az egri püspök Hejcen, nyaralóként. Az egyszerűbb barokk nemesi házak között Abaúj területén Kázmárkon a Péchyek, Selyeben a Tiszták, Abaújkéren a Bárczayak udvarházát, Borsodban a bánfalvai (ma: Bánhorváti) Platthy-kastélyt stb. említhetjük. A Hegyalján több nemesi, főnemesi család épít kastélyt, udvarházat a 18. században, közülük kiemelkedik a monoki Andrássy-kastély monumentalitásával, freskóival. Nógrádban az alábbi helyeken épített barokk kastélyt a megye birtokos nemessége: Alsópetény, Felsőpetény, Erdőtarcsa, Nézsa, Romhány, Szécsény, Szügy. A 18. század közepén elkészült sziráki kastély nemcsak tervezője, az egri Giovanni Battista Carlone és különleges építészeti megoldásai miatt érdemes a figyelemre, hanem lakói: Királyfalvi Roth Tamás és felesége, az evangélikus egyház támogatója, Wattay Borbála, később pedig vejük, a nagy műveltségű Teleki József gróf okán is. Heves megyében a 18. század barokk nemesi és arisztokrata kastélyai – Kompolt, Erdőtelek, Szécsény, Tarnaméra, Szilvásvár – mellett a barokk építészet olyan kiemelkedő alkotásai is jelen vannak, mint a monumentális hatvani Grassalkovich-kastély és Pétervásárán a Keglevich grófok freskókkal díszített kastélya. Gyöngyös a barokk építészet centrumaként is értékelhető, hiszen barokkizált plébániatemploma, korai barokk kolostora mellett kastélyával és palotáival is jelen van a barokk építészet történetében. A kastélyt és a hozzá tartozó barokk kertet az 1740-es években tervezte Haller Sámuelnek a Gyöngyösön letelepedett Quadri testvérpár, őket dicséri a Szent Bertalan-templom északi tornya is. Heves másik birtokos arisztokrata családja, az Almásyak viszont palotát építettek Gyöngyösön, kettőt is, az egyikben még a Szent Koronát is őrizték a napóleoni háborúk idején.

18. századi közcélú és középületek is magukon viselik a barokk mint korstílus jegyeit, így a vármegyeházák máig őrzik barokk jellegüket. A nógrádi Szügyön az egykori Kubinyi kastély átépítésével nyerte el székházát a vármegye, amikor 1763–1780 között a szlovák lakosságú falu volt Nógrád megye első állandó igazgatási központja (mára csak a főkapu és a mellette lévő egykori négyszögletes őrtornyok, valamint egy oldalépülete maradt meg). Sátoraljaújhelyen, Miskolcon és Egerben viszont a vármegyék új székházát építettek a 18. században, a legnívósabbat, természetesen, a hevesi adminisztrációnak, Gerl Mátyás bécsi építész tervei

alapján, hiszen Heves örökös főispánja az egri püspök volt. A sátoraljaújhelyi vármegyeháza 1754-re készült el Salvator Aprilis itáliai építész tervei szerint. A kúriák sajátos formái voltak a 18. századi plébániaházak is, Verpeléten barokk kosárásv kőkapuval építették meg az egyházi hivatalt, az abaúji Krasznokvajdán a plébániatemplom és a kastély között épült fel 1785-ben az öttengelyes, tekintélyes méretű paplak, nagytermének teknőboltozatát egyszerű stukkó díszíti. Bár a pálos rend „üzemeltette”, a Sajó partján fekvő zempléni Köröm fogadója szolgáltató intézmény volt. Az elegáns, emeletes épület a magyarországi barokk építészetben is kiemelkedő helyet foglal el.

A barokkot követő klasszicizmus a vidéki nemesi udvarházak „táblabírói” társadalmának építésze. Számos helyen megjelentek a helyi birtokosok egyszerű, földszintes, oszlopokkal vagy portikusszal (előépítménnyel, „kódissállással”) tervezett udvarházai (Nógrád: Bér: evangélikus parókia, Bercel: Berczelly-kúria, Heves: Karácsond: Csiszár-kastély, Nagyréde: Brezovay-kastély; Borsod: Berzék: Perczel-kúria, Nyékládháza: Szepessy-kúria, Abaúj: Abaújalpár: Kapy-kúria, Alsóvadász: református lelkészlak; Zemplén: Sárospatak: Vay-ház v. Fellegvár, Tolcsa: Szirmay-Waldbott-kastély, Gömör: Putnok: kismemesi kúria). A kúriákhoz hasonló középületeket is ismerünk, mint az 1820-ban emelt pásztói községházát. Az abaúji Fáj kastélyát a 19. század első felében akkori ura, Fáy István gróf klasszicizáló stílusban építette át, a kastély különleges értékei az egri Carlo Casagrande (1806–1880) szobrász 1845-ben alkotott márvány reliefsjei a kastély zenetermében és homlokzatán. A fehér márványból faragott szoborszerűen mély domborművek antik jeleneteket és mitológiai alakokat ábrázolnak (Aurora, Pán nimfákkal, Lucretia halála), amelyek a megrendelő művészetek iránti elhivatottságát reprezentálják.

A klasszicizmus fontos köz- és egyházi épületei közül első helyre a Balassagyarmaton 1835-re felhúzott vármegyeházát és a magyarországi építészetben egyedülálló, 1845-ben átadott börtönépületet sorolhatjuk. A kör alakú hatszintes, panoptikum-rendszerű büntető intézetet kívülről négy timpanonban végződő falsávval tagolták, belül a körfolyosókról 168 cella nyílik. Sárospatakon a reformkorra készült el a református kollégium impozáns épülete, benne a Nagykönyvtár Pollack Mihály által tervezett dísztermének a magyarországi klasszicizmusban is kiemelkedő művészi színvonalú berendezésével. Sárospatak a reformkorban már 300 éve Észak-Magyarország kulturális és szellemi-spirituális centruma volt, és ezt semmi sem fejezhette volna jobban ki, mint a könyvtár artisztikus környezetben való elhelyezése.

A klasszicizmus mezővárosi építészetének ritka emléke a miskolci „ezredesi lak”, amely 1823-ban készült el a neves építész, Miks Ferenc (1814–1879) tervei alapján. Az emeletes, öttengelyes, elegáns, palotaszerű épületet az ablakok és a vakolatsávok, illetve a két emelet között többszörös párkányok tagolják, bejárata a középtengelyben van, fölötté hármass ablak (az épület ma: Színésmúzeum). A kis városi palota könnyedsége, légiessége, sok ablaka a reformkor városi-polgári miliójét közvetítette az oszlopos, földszintes, nagy nemesi telkeken elnyúló vidéki nemesi kúriák világában.

A klasszicista építészetnek számos egyházi jellegű emléket köszönhetünk, a protestáns templomok késő barokk, copf külső megjelenése sokszor klasszicista belsőépítészettel párosul. A szakrális építészet nagyszerű, kívül-belül tisztán klasszicista alkotása, a szilvásvárad református „Kerektemplom” **Povolni (Povolny) Ferenc** (1777–1847) egri építőmester nevéhez fűződik, akit Szilvásvárad katolikus birtokosa és kegyura, Keglevich Miklós gróf (†1847) bízott meg a feladattal. A dombtetőn, természeti környezetben álló, 26,6 m átmérőjű, csillogó fehér épület bejáratához impozáns, 4 oszlopos csarnokot építettek 1840-ben, a belső tér is megtartotta a körformát, a belső faltól kis távolságra 20 fehér oszlop tartja körben a karzatot. A regényes életű, botrányairól nevezetes és a reformkori politikai ellenzékhez tartozó Keglevich ezzel a nemes gesztusával nemcsak felekezeti különbségeken felülemelkedő és kiváló művész ízléssel rendelkező kegyúrként tűnt fel kortársai előtt, hanem – a legenda szerint – az aulikus érzelmű, a politikai (és egyházi) konzervativizmust képviselő Pyrker egri érsek ellenlábasaként is. Keglevich ugyanis, így szól a fáma, eredetileg katolikus templomnak szánta az épületet, de az érsekkel való nézeteltérése miatt végül a reformátusoknak adományozta, ezért íratta fel a csodálatos templom

homlokzatára ezt a bibliai verset (Zsolt. 97,7): „Szégyenüljenek meg a faragott képeknek minden szolgálói”.

Észak-Magyarország 18. századi építészeti örökségének sajátos és igen jellemző jelensége a kamarai építkezés, főként a tokaji és a diósgyőri (az 1810-es évektől egyesített diósgyőr-tokaji) királyi-kamarai uradalomban. A kamara a legjobb építészeivel tervezette meg az uradalmi központok: Diósgyőr, Miskolc, Tokaj és az uradalomhoz tartozó egyéb helységek igazgatási és gazdasági épületeit (provizori ház, uradalmi pince, iskola, fogadó, kocma, sóhivatal, dézsmaház, vincellárház, kikötő stb.), amelyek jó része meg is épült az uradalmi jövedelmekből, kamarai megbízással. Az épületek, köztük a tokaji sókamara és kikötő részben máig meglévő barokk épületkomplexuma a kor legmagasabb építészeti színvonalának megfelelő, a városképben is meghatározó épületvagyont eredményezett, több késő barokk, klasszicista épület ma is áll Miskolcon (egykori Korona Szálló) és Miskolc-Diósgyőrben (számtartói ház stb.).

Építészeti örökség: 19–20. század

A reformkori polgárosodás és a polgári korszak 1840-es évektől az 1940-es évekig tartó évszázadában az épített örökség új elemei főként a városi építkezések, épületek stílárius jellegének, funkciójának változásában, a gyorsuló urbanizációban öltöttek testet, a faluképet továbbra is a néprajzi tájra-csoportra jellemző népi építészet uralta, alapvető változások nélkül. A falusi építészeti örökséget csak a 19–20. században felállított középületek: iskola, községháza, tűzoltó szertár, Hangya Szövetkezet, posta, illetve a szatócsbolt, kocma kőházai árnyalták. A régió sajátos népi építészetét képviselik a Bükkalja vulkáni eredetű tufáiba vájt barlanglakásai Borsod és Heves falvaiban (Tibolddaróc, Ostoros, Szomolya, Cserépváralja, Egerszalók, Noszvaj, Sály, Sirok, Andornak, Kistálya, Bogács, Cserépfalu, Demjén, Felsőtárkány, Kács), sőt Egerben is. A népi építészet önálló szektorát alkotják a régió borvidékeihez – Eger, Bükkalja, Tokaj-Hegyalja – tartozó települések pincesorai, amelyek a város- és faluképben is megjelentek. A Hegyalja „pincevárosai” mellett az abaúji Fancsal, a borsodi Görömböly, az egri Szépasszonyvölgy, a gyöngyösi Farkasmály, a szurdokpüspöki Kisvölgy, az ostorosi Verempart – lakásnak is használt – pincesorai Észak-Magyarország sajátos építészeti örökségét alkotják.

A dualizmus és a Horthy-korszak idején jellemző korstílusról sem beszélhetünk már, bár a klasszicizmus, sőt a falusi templomépítészetben a kései barokk is megmarad valamelyest, a dualizmusban a korábbi korstílusokat ötvöző historizáló építészet lesz az uralkodó, a modern építési technikáknak megfelelően. Csak a századfordulón megjelenő szecesszió, majd az art deco és a modernizmus többi válfaja hoz némi változást az építészetre jellemző historizmusban, igaz, inkább csak egyes, főként kulturális jellegű épületek, magánvillák esetében, a dualizmusban kialakult általános városkép nem változik meg jelentősen. Az urbanizáció régiókban elsősorban Miskolcot érintette a „Gründerzeit” idején felhúzott, üzletekkel kombinált – hol reneszánsz, hol barokk, hol klasszicista, hol felismerhetetlenül vegyes stílusban épült vagy inkább díszített – bérpalotákkal. A hosszú Piac utcából ekkor lesz Széchenyi utca, egyben az ország egyik leghosszabb, mindkét oldalon üzletekkel, szállodákkal megrakott utcája, a kapitalizálódás miskolci szimbóluma, ahol az I. világháborúig alig marad földszintes ház. Igaz, ez az átalakulás sokszor csak a főutca korlátozódott, a mellékutakban nagyrészt megmaradt a korábbi földszintes utcakép és milió. A nagyvárosi hangulatú miskolci főutca sajátos kontrasztja és mintegy háttere volt az Avas hegy középkori eredetű pincesorai. A „kőlyukakhoz” – többször ún. svájci stílusban – borházakat ragasztottak, amelyek egyre inkább a városi rekreáció színhelyei váltak, egyedülálló 19–20. századi hangulatot és építészeti örökséget alkotva. Érdekes, hogy ezt a szinte robbanásszerű urbanizációt nem követte a város jogi státusának emelkedése, Miskolc ugyanis csak 1909-ben lett törvényhatóság jogú város.

Kiseb léptékkel és lassabban az urbanizáció folyamata a régió többi városában is végbement, egyrészt az infrastruktúra fokozatos kiépítésével, másrészt az épített környezetben megmutatkozó városiasodással. Az épített örökségben a legnagyobb változást, és ezzel máig meghatározó városképet, Észak-Magyarországon is a historizáló stílust képviselő középületek

nagyarányú megjelenése generálta. A dualizmus kori neobarokk két kiváló épületét Egerben építették fel „korabeli sztárépítészek” tervei alapján, a „Törvényszéki palota” 1906-1909 között a bírósági épületekre specializálódott Wagner Gyula (1851–1937), az egri cisztercita rendház és gimnázium (1900) Alpár Ignác (1855–1928) munkája. Bár az Abaúj vármegyei Szikszót a dualizmusban nagyközséggé minősítették vissza, megőrizte, sőt növelte regionális vezető szerepét, amely a szolgabíróság és járásbíróság ide telepítésében is megmutatkozott. Új középületei – kórház, bíróság, pénzügyi palota, takarékpénztár, tűzoltóság – hozzájárultak városias arculatához, igaz, ezek egy része egyszerű földszintes épület volt. Sátoraljaújhelyen inkább az üzletek szaporodtak, de a megyeháza környékén a korábbi klasszicista házak mellé új emeletes lakóépületek is feltűntek, az új városképet azonban leginkább a hivatalok, közszolgáltatás épületei uralták. A „Sátoraljaújhelyi Törvényszéki Palota és Fogház” 1905. évi, majd az „Erzsébet Közkórház” 1906. évi felavatásában a zempléni megyeszékhely modern igazgatási-gazdasági funkciói manifesztálódtak. A Pogány Móric (1878–1942) építész, urbanista egyik első alkotásaként megvalósult „Pénzügyigazgatóság” monumentális szecessziós saroképületét is felavatták 1905-ben, 1914-ben pedig megkezdte működését a „Sátoraljaújhelyi Magyar Királyi Közpince” Váczy-Hübschl Kálmán (1877–1946) műépítésznek az erdélyi népi szecessziós épületeket idéző alkotásában, amelyet a köznyelv „Borpalota” néven emlegetett.

Ennek a stílusnak lesz a képviselője a két világháború között *Szeghalmi Bálint* (1889–1963) is, aki 1929-től mint miskolci főmérnök (főépítész) alkotja meg a kései magyaros szecesszió jegyében az erdélyi faépítészet hagyományait követő, Kós Károly építészetének hatását mutató miskolci „Deszkateplomot” (1938). Miskolcon egyébként maga Kós Károly is tervezett egy villát (Kós-ház, 1930) Imreh Zsigmond festőművésznek. A magyaros szecesszió stílusában épült Putnokon az ún. gazdasszonyképző 1911–1922 között, tervezője Kopeczky Raul budapesti építész vállalkozó, és a sárospataki tanítóképző 1913-ban Lechner Jenő és Varga László műépítészek terve alapján.

Nógrád megye székhelyén, Balassagyarmaton három iskola (főgimnázium, polgári iskola, evangélikus népiskola) is impozáns emeletes épületet kapott a dualizmus idején, és a korszak végén, 1914-ben itt született meg a magyaros szecesszió stílusában Észak-Magyarország modern kori építészetének egyik emblemikus alkotása, a „Múzeumpalota”, tervezője, Wälder Gyula (1884–1944) építész, műegyetemi tanár első megvalósult műveként. Wälder a város „házi építészé” lett, hiszen a pénzügyi palota, a közkórház, a posta és a katolikus plébánia terveit is ő készítette, igaz, már sokkal inkább a neobarokk, korabeli gúnynéven a „Wälder-féle iparbarokk” stílusában. Ezt a stílust Észak-Magyarország több településén is alkalmazta az I. világháborút követő időszakban, elsősorban Egerben (Korona Szálló, Postaház, Pénzügyigazgatóság, a ferenciek kultúrháza, Postapalota, polgári iskola, Siketnéma Intézet), ahol egyébként várostervezőként, 18. századi épületek szakszerű műemléki rekonstrukciójával sokat tett az egységes barokk városkép megőrzéséért. Ő a borsodnádasdi „Lemezgyár” katolikus templomának (1934), illetve a Borsod megyei Mezőnyárad neobarokk plébániatemplomának (1936) építészé is. Gyöngyösön, műemléki munkái mellett, a tűzoltóaktanyának a Nemzeti Bankkal közös épületegyüttese (1925) és a víztorony (1927) is a nevéhez fűződik. Miskolcon már az I. világháború előtt megvalósult a „Felsőkereskedelmi Iskola” (ma: Berzeviczy Szakgimnázium) Wälder által tervezett épülete, később ő tervezi a „Postapalotát” is. A város rendelte meg nála a két világháború közötti városépítés legfontosabb épülete, a miskolci „Zenepalota” terveit is (1926–1927). Építészetét kortársa így jellemezte: „Wälder Gyula nem volt híve a stílus újszerűségeinek; nem engedte, hogy épületei kivágyjanak városaink régi házsoraiból, nem akart mást, mint városaink régi hangulatába beleilleszkedni, a régi hangulatot visszavarázsolni.” (*Magyar Építőművészet* 1926/2).

A két világháború közötti historizáló építészet több alkotása a Trianonnal elszakított területekre való emlékezés jegyében született, mint a felföldi, szepességi késő reneszánsz stílusát utánzó miskolci „Erdészeti palota” (1926). A lillafüredi „Palotaszállót” (1925–1929) azonban már nem a felvidéki, hanem a dél-német reneszánsz modorában alkották meg. A gyári kolóniákban vagy gyárvárosokban felépített templomokat már korábban is historizáló szellemiségben

tervezték, a Rimamurányi Rt. támogatásával alapított salgótarjáni evangélikus templomot (1882) és a diósgyőr-vasgyári kolónián felépült Szent István király-plébániatemplomot (1908) neoromán, a vasgyári evangélikus templomot (1938) neoreneszánsz, a vasgyári református templomot (1928) a neobarokk és a kései szecessziót ötvöző, a borsodnádasi lemezgyári katolikus templomot neobarokk stílusban.

A régió városaiban a dualizmustól már építészek, építészeti irodák működtek, több kiváló építész tette le kézjegyet lakóhelyén, többen modernista jellegű alkotásokkal is. A város által megrendelt „Zenepalotával” közel egy időben, 1925-ben építették fel Miskolcon a budapesti „Urania Mozgóképszínház Rt.” moziját (ma: Művészetek Palotája), a letisztult, funkcionalista épület tervezője Árva Pál (†1935) miskolci műépítész, 1908–1911 városi főmérnök volt. A két épület: két stílus, két világ, két szemlélet képviselője, amelyek együtt voltak jelen a korabeli városépítészetben, sőt közgondolkodásban is. Árva az I. világháború előtt a szecesszió jegyében tervezett miskolci iskolákat, majd az 1920-as években a miskolci „Bányakapitányság” és a főutcai „Rosenberg-bérpalota” is az ő munkája, az utóbbiba modern technikával felszerelt divatáru-üzletet is tervezett. Balassagyarmat meghatározó építész, Magos (Munk) Dezső (1884–1944) a szecesszió jegyében építette fel családi villáját 1910 körül Balassagyarmaton, majd több mint 30 évig működött a városban, és nem kevésbé járult hozzá szülőhelye modern, élhető, polgári miliójéhez. Ő készítette a „Casino” (1913) kúriaszerű székházát, a „Bosco Szent János Szalézi Intézet – Szalézi Templom” (1934) art deco ízlésű épületegyüttesét, a kórház több pavilonját, a Városházát, a vágóhidat és több helyi villalakást.

A villaépítészeti az épített örökség különleges területe, hiszen a város lakosainak ízlését és igényeit tükrözi. A 19. század végétől több városban is születnek építészeti szempontból értékes villák, nem egyszer egymás mellett villasort, utcát képezve, általában a vasútállomásról a város szívébe vezető úton vagy utcán. Balassagyarmaton a Scitovszky utcai villasor 20. század elején épült házai a szecesszió jegyeit hordozzák, a putnoki villasor (Rákóczi út) Trianon után épült ki, az egri villasor (Deák Ferenc u.) elegáns, polgári-nagypolgári otthonai az 1913–1920 közötti időszakból valók. Villasor épült Miskolcon a városból kivezető út, a Csabai kapu két oldalára is az 1920-as évektől.

Az észak-magyarországi nagyipar nemcsak gyárépületeket, gyártelepeket emelt a 19. században, hanem a sokszor külföldről vagy vidékről verbuvált gyári munkásságnak és tisztviselőknak a kor színvonalának megfelelő lakhatást is, mindezt a gyárak közelében, ráadásul a városok szövetében kompakt, városzerű, utcákra rendezett telepet, korabeli szóval kolóniát vagy gyarmatot létrehozva (Salgótarján, Ózd, Borsodnádásd, Diósgyőr). Ezeket a kolóniákat tervezőasztalon hozták létre, a különböző típusterveket a gyári hierarchiában elfoglalt hely szerint rajzolták meg: szoba-konyhás-kiskertes otthon a munkásalakosoknak vagy többszobás, villaszerű házakat a tisztviselőknak, nagypolgári villát a gyárigazgatónak. A telepen az egyes típusok is elkülönültek, Ózdon a munkások negyede volt az „Újtelep”, „Velence”, a tisztviselőké a „Tisztisor”, „Nagyamerika”, így az utcák egyöntetű utcaképet mutattak. A társadalmi hierarchia, sőt kasztosodás a környezetben is megmutatkozott Ózdon, az igénytelenebb, gyárépületekhez közeli részeken (*Fürdősor, Régi Kolónia, Rendetlen Kolónia, Kórházsor*) a munkásotthonokat építették fel, az ózdi hegy alatt az előmunkások utcáját (*Hosszúsor*), a hegyoldalra pedig már az altisztek, „munkásarisztokraták” házai kerültek (*Kisamerika*), a hegytetőn pedig a tiszt rangú alkalmazottak és az igazgató villája épült fel (*Nagyamerika*). A telepeken szociális és kulturális létesítmények, még kórház is, iskolák, boltok, sőt templomok is épültek, erősítve a kolóniák zárt, településszerű világát. A házakat gyakran klinkertéglás borítással látták el (Diósgyőr), így még egyöntetűbbé vált az utcakép. A munkásházak egyszerű, disztelen külsővel de jó építőanyagokból készültek, a villák és a közösségi épületek egy része a 19. század végének uralkodó korstílusa, a szecesszió jegyeit viselik.

A modernizmus különböző irányzataihoz már jóval csekélyebb építészeti örökség kapcsolódik Észak-Magyarországon, mint a historizáló építészethez vagy a szecesszióhoz, bár a Miskolc Csabai kapun felépült villanegyedében, illetve a város több utcáján feltűnnek

a Bauhaus által ihletett házak is. Ezeket jórészt a miskolci Böhm Viktor (1900–1981) tervezte, aki az 1930-as években alkotott Miskolcon, majd az Egyesült Államokba emigrált, több bérháza is megépült a városban, illetve Tapolcán. Az üdülőhelyek villái között is felbukkan egy-egy modernista épület a Horthy-korszakban, így a 19. század végétől kiépülő Lillafüreden a „TEKOSZ-üdülő”, vagy Mátraházán a JOINT zsidó világszervezet „Napsugár Üdülője”. Újdiósgyőrben az 1940-es évek elején modern bérházakat húznak fel a vasgyár munkásainak. A salgótarjáni születésű Szontágh Pál (1899–1986) építész az 1930-as években két szakrális munkával is megbízzák az iparvidékeken, 1934–1936 között épül fel Salgótarjánban a vidéki art deco-építészet egyik legjobb művének tartott „Munkás Szent József-plébániatemploma”, vagy ahogyan a helyiek nevezik, az „Acélgyári katolikus templom”. Ugyanekkor épül az ő tervei alapján a „Lemezgyári evangélikus templom” is Borsodnádásdon.

Irodalomjegyzék

- BAKÓ F. (1977): Bükki barlanglakások. Miskolc: HOM, (Borsodi Kismonográfiák 3.)
- BERECZKI Z. (2019): A miskolci Avasi templom késő gótikus átépítése. In: Műszaki tudomány az Észak-kelet Magyarországi Régióban 2019. konferencia előadásai. Szerk.: Bodzás Sándor. Debrecen: DAB, 2019. 33–36.
- BERECZKI Z. (2019): Ipari örökségünk védelme. Miskolc: Észak-Keleti Átjáró Egyesület
- CZEGLÉDY I. (1988): A diósgyőri vár. Budapest: Akadémiai
- G. LÁSZAY J. (1994): A szécsényi ferences kolostor építéstörténete a 17. század végéig. In: Haris Andrea (szerk.): Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok. Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 491–516. (Művészettörténet – Műemlékvédelem 7.)
- GENTHON I. (1954): Nógrád megye műemlékei. Budapest: Akadémiai, (Magyarország műemléki topográfiája 3.)
- GYULAI É. (1995): Tokaj városképe a 18. században. In: Bencsik János és Orosz István (szerk.): Tokaj. Várostörténeti tanulmányok. I. kötet. Tokaj Város Önkormányzata, Tokaj, 201–254.
- GYULAI É. (2016): Gezeichnet durch Maria Joseph Peschka – Miskolci kamarai tervrajzok, 1773. Előtanulmány az új várostörténeti kiállításhoz A Herman Ottó Múzeum Évkönyve LV. 227–239.
- HAJDÚ I. (2001): Rakacaszend református templomának 14. századi freskói. Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara tudományos diákköri közleményei 2. 130–145.
- HAVASI K. (2017): „Cuius corpus requiescit in ecclesia agriensi...”. Archaeologiai Értesítő 142. 129–166.
- HAVASI K. (2015): Egy festett díszű román kori kapuzat és a középkori egri székesegyház kifestéseinek töredékei. Ars Hungarica 41. (2015) 222–254.
- KAZARECZKI N. (2003): A gótikus és a reneszánsz stílus együttlélése Nógrád- és Borsod megye templomépítészetében. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXVII–XXVIII. (2003–2004) 135–158.
- KOZÁK K. (1965): Borsod megye egyenes szentélyzáródású középkori templomai. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 5. 223–258.
- MAJDÁN B. (1989): Egy magyarországi kisváros építészeti emlékei. Balassagyarmat: Palóc Múzeum, (Palóc Múzeum Kiadványai)
- MAJDÁN B. (1989): Egy magyarországi kisváros építészeti emlékei. Balassagyarmat: Palóc Múzeum
- NOVÁKI GY. ET AL. (2017): Nógrád megye várai az őskortól a kuruc korig. Budapest: Castrum Bene egyesület–Civertan Rt., (Magyarország várainak topográfiája 4. Sorozatszerkesztő: Feld István)

- NOVÁKI GY., SÁNDORFI GY. (1992): A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Budapest–Miskolc, Magyar Várkutatók Egyesülete–Hungária-Európa Alapítvány–HOM)
- PROHÁSZKA P. (2016): The Celtic Treasure of Óhuta (County of Borsod-Abaúj-Zemplén, Hungary) In: Boii – Taurisci: Proceedings of the International Seminar, Oberleis-Klement, June 14th-15th, 2012. Eds.: Maciej Karwowski–Peter C. Rams. Austrian Academy of Sciences Press, (Mitteilungen Der Prähistorischen Kommission)
- SÁRKÖZY S. (szerk.) – Nováki Gyula et al. (2009): Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Budapest–Eger: Castrum Bene Egyesület–BNP Igazgatósága, (Magyarország várainak topográfiája 2. Sorozatszerkesztő: Feld István)
- SZABADFALVY J. (1980): A megyaszói festett asztalosmunkák 1735-ből. Miskolc: HOM, (Borsodi Kismonográfiák 9.)
- TÓVÁRI J. (1983): Borsod-Abaúj-Zemplén megye műemléki bibliográfiája. Miskolc: HOM
- VARGYAS ZS. (2015): „Megnyílt ezalatt az Olympus örök palotája...”: A Gyöngyösi Almásyház késő barokk mennyezetképe. Műemlékvédelem 59. 356–367.
- VOIT P., DERCSÉNYI D. (szerk.) (1969): Heves megye műemlékei I–III. Budapest: Akadémiai, (Magyarország műemléki topográfiája 7–9.)
- WOLF M. (2019): A borsodi földvár – Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk kutatása. Szeged: Martin Opitz–HOM–Szegedi TRT, (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 6.)